

לראשית יצירתו של יצחק סאטאנוב: השלמה בין יהדות והשכלה

מאת משה פלא

ברית הלשון [...] הצד השווה שביןניהם שתשוקת שניהם להעמיד המין האנושי על מכונתו ונצחיותו זה בחומר זה בצורתו.⁸ הקו המנחה אותו הוא משכילי מובהק: "הרשות נתונה להשיב גם על הכרי קדמונו".⁹ זה קו משכילי שחדר ועבר מטיעונים בלשניים בלתי "מסור כנים" לטיעונים האמורים במנהגים ובמצוות, כפי שבאו לידי ביטוי בכתביהם של המשכילים המתקנים בהמשכה של ההשכלה העברית. ואשר יישומם המעשי היה מחוייב המציאות ההשכלתית. טעונו בעד תיקון השיבושים בתפילה עדיין גשמעיים משכיליים-מתונים: "מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לדבר אל ה' שירה. בלעגי שפה גאלה וסורה. עני' וסוערה. הלא רעדה תאחזהו. ופלאות תבעיתהו. בעת יעלה זכרו ית' עלי מורשי המחשבה אחתה מרעהו. ואיך לא ישמור פיו ולשוו נו. לצחצח נאמו בשפכו שיח פני אדונו. לבל יחטא ואשם ונשא עונו. אין זה כי אם רעות רוח. וכל דורך בה לא ינח [...].¹⁰ אולם יש להעיר, כי ראשיתה של הריפורמה הדתית בסידור התפילה והיא נמשכת בסידורי בית-הכנסת.¹¹ את דבריו אלה של סאטאנוב יש לראות לאור התפתחותיה המאוחרות של ההשכלה העברית.

יצירתו של יצחק סאטאנוב (1732—1804), מחשובי סופרי ההש"כ לה העברית בגרמניה, נחלקת לשתי תקופות על-פי עמדתו בנושאי ההשכלה. בתקופה הראשונה לא נבדל משכיל זה מאחרים בהשקפותיו כמשכיל; ורק במחצית שנות השמונים, או אם להתיתס לתאריך מסויים: מ-1789,² עם פירסום משלי אסף, ניתן להבחין בנטייה לקיצור ניות. בספריו הראשונים משתדל סאטאנוב להשלים בין היהדות ובין ההשכלה הכללית. ספרו הראשון של סאטאנוב, אגרת אדר היקר (1772), מבטא את הנסיון לשלב את ההשכלה עם השקפות היהדות החרדית. המסורתית. עיקרו של הספר מוקדש לתיאור מפורט, "מדעי" ואף הנדסי ב"ביאור שני הקוים להרמב"ם", הדן בחוקי הגיאומטריה. את הנושאים "היבשים" הללו עוטף המחבר, כדרכו, בסיפור במיסגרת סיפור חי ומעניין, שיש בו יסודות ספרותיים מובהקים, ומסאן חשיי כותו לתולדותיה של הספרות העברית החדשה בראשיתה. סיפור המיסגרת, הכתוב כחלקו בחרוזים, הינו אלגוריה, המספרת על שתי חמויות, געל וירובעל, היצר הרע והיצר הטוב; הוגג הזה שרוי במריבה מתמדת, והמספר — יצחק הלוי — משכין שלום ביניהם. כתוצאה מכך מתחיל ירובעל לקנות חוכמה, והוא אוסף סביבו חכמים — ביניהם יאיר המייר כרי המופיע גם בספרו שפר החזיון — המקנים לו את חוכמת הבית וביאור שני תקווים. בנוסף ללימודים הנזכרים עוסק הספר באסטרונומיה — כתמי הירח, ותנועתו — בחוכמת ההגיון — תמונות ההיק שים ההגיוניים והיפוכם,³ שחלקם עשוי במתכונת שירית (שיר היחוד, "שיר מציאות", "שיר שלילת הגשם").⁴ לכך נוסף בספח ש"מצאו" המגיה בין כתבי המחבר — לקסיקון של שורשים המבוסס על חרוז הסיומת ("בדא, בוא, בכא ברא..."), ושלדבריו "הפצרונו בו להביאה תחת מכבש הדפוס אף כי לא נכתבה לשם הדפוס והי זה נגד רצון המחבר".⁵ המתכונת החיצונית ורוחו הפנימית של הספר הן אומנם עדיין מעידות על הישן, אך כבר אז ניתן לגלות סימנים של התלבטויות משכיליות, ועם זאת גם שאיפה משכילית מובהקת לחנך וללמד. גם הפתרון שמציע המספר לשני היריבים אופייני לדור ההש"כ: כלה: אחוז בזה וגם מזה אל תנח ירך — בחירת הדרך האמצעית, שביל הזתב.

8 שם, ו', ע"א-ע"ב. השוואה זו, שסאטאנוב מבססה על ספר יצירה מובאת גם במשלי אסף, א' (ברלין, תקמ"ט), כ"ב, ע"ב, בהערה שבביאור, לשם החגשת תשוקת הידיעה. העיון זה מובע גם בשיר ידיות שכתב סאטאנוב לכבוד יצחק אייכל: "שאלוני מי גבר אשר באפס אשה לעזרתו, יזרע אף יהר [...]. השיבוטים הוא איש תוכר חברים, יזרע רעיונים כבירים, אף [...] עישו הרה ללח חיבורים, ועשות ספרים". השיר נדפס על-ידי פוגלשטיין בספר-היובל לכבוד פיליפסון (1916).

9 תחושת השליחות של המשכיל העברי מוחגשת בכל כתביו. ראה, למשל, בפתיחה לקונטרס שיח יצחק, הערות ופחשנות להגדה, הנספחות למדורת ההגה אשר ההדיר בשנת תקמ"ה, הוא כותב: "גודע ביהודה שמעודי אני דורש טוב לעמי [מטבע לשון שכחה בכתביו בהתייחסותו לעצמן], וצדקתי עומדת לעד להפנים ספרים חדשים עם ישנים אשר המה לעזר ולהועיל לכל איש ישראל כידוע לכל שער עמי" (סדר הגדה על פסח [ברלין, תקמ"ה], ג' ע"א).

10 אילוו בהערותיו בסוף מהדורת מחברות עמנואל שהוציא לאור (ברלין, תקנ"ז) בעמוד האחרון, מוצאים אנו רמיה פסיכולוגית מעניינת באשר לפעילותו בכתביו ספרים פסבדו-עתיקים: "לכן ידעי [נאמר למגיה, לסאטאנוב עצמן] אם גופן מהדורות האחרונים, הנה נשמח מראשונים". סאטאנוב מוכן לאמץ את עקרון גילגול הנשמות ובלבד שלא יגרע תלקו בפארנוס של השירה העברית לזוהי תיה. ברות זו שר סאטאנוב על עצמו, בשם "ורח" ג' מסעוד", בראש זמירות אסף [חלק ג' של משלי אסף] (ברלין, תקנ"ג): "הטפת אמריך החיית הפאים [...]. יקות מאד כי כוננת לדוד ראשון/יען לשירי דוד דמו שיריך/אשר מאז ומקדם נצרום כאישון". להלן הוא מתייחס לייצורו כאל צו עליון: "כי תשך כסתה מליצה וצחות אפלה/ יי דבר ויקרא יצחק ויהי אור". אפיגורם דומה כתב אלכסנדר פוט על ניוטון, והוא נתגלגל בלבושו העברי בהמאסף כאמור על מגדלסון: "קשט ודת צרורה באופל מני דוד דור/עדי אמר אלהים: יהי משה! ויהי אור!" (ראה מאמרי "רקעה ומחברה של אימרת-כנף על מגדלסון", בצרות, ס"ג [4, 1972], עמ' 184—188).

11 אגרת בית תפלה, ז', ע"ב.
10 שם, ז', ע"א.

11 עיין במאמרי "The Methodology Employed by the Hebrew Reforms in the first Reform Temple Controveshy (1818-1819)", Studies in Jewish Bibliography.

יש להעיר, כי סאטאנוב המשיך בעיסוקו זה בביקורת הטקסטים של התפיר לות; הוא פירסם בספר נפרד, ויעתר יצחק (ברלין, 1784), את הערותיו הבל שניות והלשוניות על טקסט התפילות, שיש בו הרחבת אגרת בית תפלה. עם זאת פירסם בתקמ"ה מהדורות מתוקנות של סידור התפילה, תפלה מכל השנה (ברלין, תקמ"ה), ההגדה, סדר הגדה על פסח (ברלין, תקמ"ה), ולו נספח קונטרס שיח יצחק, הערות, הגהות ופרשנות על ההגדה, וכן ספר סליחות לימים גוראים ולהר דמנויות אחרות, סדר סליחה (ברלין, תקמ"ה). מהדורות אלו נתפרסמו בדפוס חברת חינוך נערים שבו נתפרסמו רוב סיפרי ההשכלה של סופרי ברלין וכן חלק גדול של כרכי המאסף. על פעילותו המתקנת של סאטאנוב בספרים אלה ובמיוחד בספר ויעתר יצחק יוצא טוביה פדר בהתקפה חריפה בחלק "חרב שלישי

שנה לאחר מכן מפרסם סאטאנוב את ספרו השני אגרת בית תפלה, שיש בו יסודות השכלתיים מובהקים, אך מתונים למדי. הוא עוסק בביקורת הטקסטים של התפילות, וביודעו את הרגישות הרבה לכל שינוי ממטבע שטבעו, הריהו מציין, כי כבר עתה קיימים שינויי נוס-זאות בסידורי התפילה "ואין גוזר ומקים".⁶ כמשכיל הוא מכיר בכך, "שלושנו זהה היא גברת הלשונית" אך היא נדרדרת ו"איננה שלמה אתנו".⁷ תחושת השליחות — שליחותו של סופר ההשכלה — לתיקון המוות גדולה בקירבו, והוא נדרש להשוואה מעניינת שיש בה כדי להעיד על דרכו בספרות, כדלקמן: הוא משווה את ברית המעור [אבר המין] עם ברית הלשון: "כי כמו שנטע ית' תשוקה בטבע האדם להת-חבר עם בת זוגו להוליד כדמותו וכצלמו תמורתו ע"י ברית המעור כן אמנם שם תשוקה בלב המשכיל להפיץ מעייני מויתותיו תוצה ע"י

- 1) פרק מתוך חיבור בכתובים על יצירתו של יצחק סאטאנוב.
- 2) התייחסות זו לשנת הפירסום היא שרירותית ונועדה לציין תאריך לצורך הבחנה בלבד; א-לכון הוכן כתיבהי קודם תאריך זה. אליבא דאמת, במקרה דגן ידוע לנו מספריו האחרים של סאטאנוב, שכתבהידי של משלי אסף היה מוכן שנים אחדות קודם לכן.
- 3) אגרת אור היקר (ברלין, תקל"ב), ט"ז, ע"ב.
- 4) שם, כ"ז.
- 5) שם, כ"ז.
- 6) אגרת בית תפלה (ברלין, 1773), ו', ע"ב.
- 7) שם, ז', ע"ב.

תיקוני טעויות

ב"חברי השבוע", גליון י"ט עמ' 291, טור ב', שורה שניה כתוב (על אודות קארטר), בעדו מועמד לנשיאות, כי "אבל הכרזו" וצ"ל הכרזו בטאומי בחירות...

באותו טור, בקטע האחרון, שורה א': "ואשיגטון פוסט" מזהיר במאמר מערכת (מיום 9 במרס) ליהודי וצ"ל "את יהודי אמריקה", וכי.

ב"הדואר" גליון י"ז (כ"ד אדר א') במאמרו של ג. קרסל לזכר דוד זכאי, כי "בהרצאותיו בבית ברנר" בשבתות לפנה"צ היה דוד זכאי יורשו הראוי של רבי יהודה אבן-שושן וצ"ל, כמובן, של ר' יהודה אבן שמואל" וכי. תודתנו נתונה למר צבי מתיסון שהיפנה תשומת לבנו לטעות דפוס זו.

בשנת 1775 מפוסם סאטאנוב את 19 החזיון, שקלונו מכה אותו "במובן ידוע אנציקלופדיה של כל המדעים והאמנויות של הזמן". יש מידה רבה של הגומה במינוח של קלונו, שכן הוא מעיד על שיטה כלשהי בסדר הדברים ומיכלול מסויים של נושאים, שאין למצוא שכימותם בספרו זה של סאטאנוב. הספר מהווה כליל של נושאים, כתוב ורובו בסגנון המאקאמה, וסיפור מיסגרת מאחד את חלקיו באורח מלאכותי, כדוגמת ספריו האחרים של סאטאנוב. יש בו דיון רציני, על דרך המאמר, במלאכת השיר (פואטיקה) ופרקים המספרים בשבח החוכמה, מהללים ומפרטים את השירה העברית לדורותיה, וכן דיון סזאנר הספרותי של המשל בספרות העברית ההכללית תוך הבאת משלים רבים, חלקים אחרים מספרים על מסעות מופלאים, ביניהם גם מסע אל הירח, שיש בהם תהודה כלשהי לספרות המסעות לארצות רחוקות ואגדיות גם יחד. כמו כן מרצה סאטאנוב על אהבת השלום, מעלה חזיונות אלגוריים על ההצלחה האמיתית, ודן בנושאים רוחניים, נחשאים נסתרים (כגון כתבי-סתר) ונושאים מדעיים (כגון תיאור פעור-לתם של גלי הקול והאור ותופעות-טבע אחרות).

מהבחינה האידיאית שייך הספר לתקופה הראשונה של יצירתו של המשכיל העברי. ניכרת בו המגמה להגיע לידי שילוב אידיאלי של החוכמה והתורה; "לא תמצא בין החכמה והתורה סתירה", ישורר המשורר, "כי החכמה הישרה [...] לא תתנגד לתורה". השילוב של השתיים הוא-הוא הנדרש; "טובה חכמה עם תורה ועת יחדיו יהיו נצמדים [...] יפרו יצמיחו אמת". הסופר העברי עדיין נלחם את מלחמתה של ההשכלה בראשיתה בנוסיונו להטעים, כי היהדות לא אטרה את העיון והחקירה ולא הגבילה את העיסוק בחוכמה העיר-נית". הוא כואב את כאבה של השפה העברית, שגנוב גונבה "מארץ העברים" והיא היום "כתניגן שנשבה מהוריו"; העם הפר את בריתו עמה, ונחיה "עם המדברים בלעג השפה". בה שקרחה חומר סאטאנוב ומתקף את השיבושים שקנו להם שביטה בתפילתם של ישראל. נושא הקרוב לליבם של המשכילים העבריים.

(סוף בשבוע הבא)

הה', בסיפורו הפולמוסי להט החרב (וילנא, 1866; מהד' א': 1804), עמ' 26-35. בספר זה יצא גם כנגד משכיל עברי אחר, אהרן בן-זאב [= וולפסון]. פדר תוקף את כל מפעל ההשכלה של המאספים: "כוננו ידי העדה הרעה חדשים מקרוב באו להלעיג לע דברי חז"ל. לא שמרו דברי החכם מהר"ן [לפלי ויזל] במכתבו לקונטרס נחל הבשור אשר הזהירם לשים מחסום לפיהם לבלי הלעיג על דברי חז"ל והאנשים ינחשו וימהרו ויהליטו לאמר לנו המדע. אבדה עצה מבנים נסרתה הכחם. והאיש שטנא ראשית חטאת לבני דורנו בחבוריו קטני הכמות ואפסיו האיכות כנודע מספרו וזהר תנייגא, אשר ברא מלבו וכתב די אשתכח בי אוכמתא וכי, וכבר נשרפו הרבה מספריו על העצים אשר על האש במעמד שלמים ותמי-מים" (עמ' 28). פדר מכה את סאטאנוב בכינוי גנאי חריפים: "חרב שלישתה החודרת לאיש מתגע, הולך שובב ומתעתע" (עמ' 26). הגהותיו של סאטאנוב לסדר הסליחות זכו גם לביקורתו החריפה של ציוץ, אשר אמר עליו בסיכום:

12 שנת הוצאתו לאור של הספר אינה מצוינת בשער, והמקובל הוא, כי דפס ב-1775. הריני עוסק בשאלה זו במאמרי "לבירור שאלות ביבליוגרפיות ביצירתו של יצחק סאטאנוב", קרית ספר, מ"ט (ג', סיון תשל"ד), עמ' 436-439. יש להעיר, כי אין אנו עוסקים בעבודה זו בספריו הלשוניים, כגון שפתי נונות (ברלין, 1773) וספר השרשים (ברלין, תקמ"ג, תקמ"ז) על חלקיה, על אף העניין הרב שיש בהם הן מהבחינה הלשונית והן מבחינת ההתפתחות של סיפורת ההשכלה העברית בגרמניה. מן הרצוי להרחיב את הדיון בסאטאנוב וביצירתו, ולדון גם בספר לשוני כשפתי נונות בשל סיפור המיסגרת שבו, דוגמת אגרת אור היקר. כן לא נעסקו בפירוטמים כגון ספר הגלוי והחטום (ברלין, תקמ"ד), צהוזה מעין פרוספקט מורחב ומוער של ספריו שבדפוס ושבתובים, ובו הדגמה מספריו בענייני לשון ודיון קצר במצבה של השפה העברית.

- 13 היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, 1960), עמ' 169.
14 על השימוש בסגנון המאקמה בסיפור זה של סאטאנוב עיין במאמרה של נורית גוברין, "סגנון המאקמה בספרות העברית בדורות האחרונים", מאסף ח-ט' (תל-אביב, תשכ"ח), עמ' 404-405.
15 ספר החזיון, ד', ע"א.
16 שם, ה', ע"א.
17 שם, ו', ע"א-ע"ב.
18 שם, ז', ע"ב.
19 שם, ל"ה, ע"א.

המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים
ההסתדרות הציונית העולמית
515 Park Avenue, New York, N.Y. 10022
PLaza 2-0600
בוא אתנו לישראל בקיץ הבא
כדי להשתתף בתוכניות חינוך דתיות המותאמות לצרכיך
צעירי ב"ס תיכון
כתה ט' וי"
תוכנית לימודים של 10 שבועות, סורים ופעולות תרבותיות ישיבה של פרובידנס ובי"ס יומי דו-תרבותי, סמפורד, קונ
צבי רייך — 5742-253 (212) תוכנית מחנאות מלאה והשתלבות בחיים היש-ראליים ע"י סורים ולימודים.
צעירי ב"ס תיכון ומסיימי ב"ס תיכון
גשר אורה
דינה ליכטמן 5584-438 (212)
6-4 שבועות של סורים-אינטנסיביים ותוכנית לימודים במתקנים חדישים בירר-שלים, רקע של בית יעקב.
מיכללות
אולפן דתי ירושלים
גשר בנות
סמינר מחנכי עברים
תלמידי ישיבות — 5 שבועות של לימודי עברית וסורים.
קרול שפנסקי — בנות בלבד 17-19 במכון גולד.
משלחת מטרופולין לחינוך ותורה 3 שבועות בחסות ועד הפועל המזרחי.
תוכניות חדשות
משפחות
3 שבועות של הרצאות, דיננים וסורים בהרי יהודה. 2 ימים בשבוע טיולים בחלקי הארץ השונים.
סמינר למורים
6 שבועות סמינר למורים, כולל הרצאות אינטנסיביות, סורים וקרדיט.
TORAH EDUCATION DEPARTMENT
515 PARK AVE., NYC 10022
I would like to receive more information on (summer program)
ADDRESS
CITY STATE ZIP
TELEPHONE ( )

לראשית יצירתו של יצחק סאטאנוב:

השלמה בין יהדות והשכלה

(המשך מן הגליון הקודם)

ספרו הבא של סאטאנוב הריהו הקונטרס מספר הזהר שנתפרסם בשנת 1783. כבר בספרו זה ניכרת מגמתו של סאטאנוב לשוות גוון אוטנטי — מה שנקרא בפי החוקרים השונים חיקוי — או פסבדו-אוטנטי לדיננו. וכך, הקונטרס מספר הזהר, שיש בו נסיון להשלים בין הפילוסופיה ובין הקבלה, נושא זהותם קבלי מובהק. הספר כתוב ארמית ברובו המכריע, והוא בנוי על-פי סדר הפרשיות בספר בראשית, במתכונת ספר הזהר. יש ליתן את הדעת על הרמיזות האוטוביוגרפיות המעידות על מעורבותו של יצחק סאטאנוב ביצירה. הקטע הפותח את הקונטרס הינו "ר' יצחק פתח, והזהיר שבשמות גלויה למדי, 20 חשוב לא פחות להזכיר את הנושא הפותח את הספר, הוא דיון בסתירה הנראית לכאורה ביחסו של המקרא לחוכמה וליראה, על-פי הפסוקים הידועים ("ראשית חכמה יראת ה' " וסדומה). כבר בשעה רומז המחבר על עמדתו הפשטנית: "יראה וחכמה רוכבים בו צמדים, כל רואיהם יכירום כי הם זרע אמת". דיון זה עתיד לחזור אצל סאטאנוב בצורות שונות, והוא מהווה, לדעתי, אחת מאבני-הבוחן לבדיקת עמדתם של המשכילים השונים כלפי ההשכלה וכלפי היהדות. חשוב לציין, כי בראשיתה של ההשכלה העברית אנו מוצאים נטייה ברורה של נסיון להשלים ולפשר במה שנראה כניגוד שבין חוכמה ויראה. על-פי גישה פשרנית מעין זו, חוכמה ויראה חד הם. בהתפתחותה של ספרות ההשכלה מועתק הדגש מנאמנות אל החוכמה.

בסופו של הקונטרס נכנס סאטאנוב לעובי הקורה של פולמוס הזהר, ונראה כמי שמתנגד לדעתו של הרב עמנון, שכידוע יחסו לספר הזהר היה ביקורתי.²¹ עמנון הציע להשמיט קטעים פרובלימטיים אשר ייחרם למשה די ליאון מספר הזהר. הגנה זו של סאטאנוב על משה די ליאון, אשר מצא קונטרסי הזהר²² תמוהה לא במעט, שהרי הקו הכללי של המשכילים העבריים היה מנוגד לקבלה ולזהר. נראה כי את ההסבר לכך יש למצוא במיסגרת הפסיכולוגית; אלינסון מצא יצחק הלוי סאטאנוב קווי-הזדהות משותפים בינו ובין משה די ליאון וצד של דמיון במפעלים — בפירסום כתבי-יד עתיקים, ועל כן סביר להניח, כי יצחק סאטאנוב ישתדל להיראות כמי שבא להוכיח את צדקתו של בן-דמותו, "שכל חבריו כנים ואמיתיים אין בהם נפתל ועיקש".²³ אף כי הוא מביא דוגמות בלבד, ולא את כל טיעוניו להגנתו של די ליאון, קשה לאמור, שסאטאנוב אכן פרע את שטר התחייבותו, ואכן הראה, כי כל דבריו של די ליאון כנים ואמיתיים, וכי אין בהם נפתל ועיקש. אליבא דאמת הוא משיג מטרה הפוכה; הוא מראה את הגיחוך שבטענת קדמותו של ספר הזהר, כאילו ללא כל רגישות לחולשת הטיעונים שהוא מונה; בדבר הטענה שצוטטה בספר הזהר מתוך כתבים מאוחרים, "עד כי הראשון והקדמון יאמר דבר בשם המאוחר ממנו כמה מאות שנים", מעיר סאטאנוב: "הנה יתכן שנאמרו ע"ד [על-דרך] מליצה חידה כטעם היתלה באילן גדול".²⁴ ומה תשובה השיב

סאטאנוב, ומה טיעון טען? וכי על-דרך מליצה יכול סופר קדום לצטט ספרות מאוחרת יותר?

המפתח לתשובתו זו נמצא, לדעתי, במבטא "היתלה באילן גדול". מבטא זה חוזר ונשנה בהסכמות שכתב סאטאנוב עצמו לכתביו הפסודא פיגראפיים ובמקומות אחרים, והוא מתאים להסברו על הצורך להיתלות בסופר קדום.²⁵ משמעות הדבר, כי סאטאנוב אומנם מזדהה עם המה דיר, או המעתיק, של ספר הזהר, מגן עליו כפי שהוא מגן על עצמו, אך בסופו של דבר הוא מוסר לקורא בלשונו המיוחדת שלו, וכדרכו, כי משה די ליאון אף הוא "נתלה באילן גדול", משמע — ייחס את הספר לסופר קדום.

הסברים אחרים שמביא סאטאנוב נראים לנו על-דרך האירוניה כאמורים בלשון סגי נהור. כגון הטיעון, המובא אומנם בשם עמנון, כי שמות מאוחרים שנשתרבו להזהר, היו נשמותם לגול נשמות של התנאים [הקדומים] אשר כשמותם, או "שבועלי ס' הזהר רוח ה' דיבר בהם ומלתו על לשונם עד שברוהק גילו כל מה שתלמיד וותיק עתיד לתודש". מה הפלא, איפוא, לפי טיעון זה, שדברים מאוחרים הנמצאים בהכחורי, במורה נבוכים, וכן עניינים מאוחרים כגון תפילין של חש"י ושל רבנו תם חברי מדקדקים אחרונים ופילוסופים אחרונים — אכן מצויים בספר הזהר "כפי הנראה לכל משקיף בדברי הזהר".²⁶ אם אכן נאמין סאטאנוב בטיעון זה, מה טעם לכל הטרדות אשר טוח בטיעונים האחרים, שהרי טיעון זה דיו — למי שמאמין.

נימת הדברים רומזת, כי סאטאנוב רחוק מלהיות המאמין התמים, המשפט "כפי הנראה לכל משקיף בדברי הזהר" רומז על הסתירות הברורות לכול. המשך הטיעון של המחבר אף הוא מעיד על כוונה דומה: "סוף דבר כל חכם יבין מדעתו שבהיות דברי הס' הזהר כנים ואמיתיים בבחינת עצמם מעירים ומעוררים היראה והאהבה בלב הלומדים, אפס מקום למבוכות כמו אלה כי כל מוכיח נכון יעשה תחבולות שונות להכניס דבריו בלב שומעיו כפי הניאות למליצותיו".²⁷ רישא הריחו טיעון מגוף הנושא (דהיינו: הזהר הינו אמיתי משום שדבריו הינם אמיתיים); מציעתא מסבירה, כי המטרה מקדשת את האמצעים, וכי כל עוד הדברים מביאים לידי יראה ואהבה אין מקום לשאול שאלות; ואילו הסיפא מכליל ואומר, כי סופרים דרכם בכך, כפי שאף סאטאנוב עצמו דרכו בכך, שוב צצה ועולה התופעה המעניינת ורב-המשמעות לגבי אורחות היצירה של סאטאנוב, שהפרובלימטיקה הגלומה ביצירתו של המשכיל העברי, אמצעי ההתבטאות שלו ומניעיו באים לידי ביטוי באופנים סובטיליים לאורכה ולרוחבה של יצירתו, בעת שהמחבר מזהה את שיטותיו שלו בפרונטציה ובהעלמה עם שיטות מקובלות במקורות ישראל כפי שעוצבו ונתחקו בספר איוב. בכתבי הרמב"ם²⁸ ובחיבורו של משה די ליאון, וכך נמצא סאטאנוב עצמו, מבלי-מישים לכאורה, תולה עצמו מיניה וביה, באילנות גדולים, אשלי רברבי, רביי פארות.

25) מנחת בקורים (ברלין, תקנ"ו), ה' ע"ב.

26) קונטרס, כ"ה ע"ב.

27) שם, שם.

28) איוב [ברלין, תקנ"ט] הקדמה א', על חידת המחבר; באור פלות ההגיון

(ברלין, 1975), בהגהתו, ד' ע"ב—ה' ע"א, שימושן של הרמב"ם, לפי סאטאנוב.

אוינוברסיטת קורנל, איתקה, גירוריק.

20) קונטרס מספר הזהר, ב' (ברלין, 1783), ע"א.

21) עיין ישעיה תשבי, פרקי זוהר, א' (ירושלים, 1969), עמ' 44—45.

22) בלשונו של סאטאנוב, קונטרס, כ"ה ע"ב.

23) שם, כ"ה ע"ב—כ"ה ע"א.

24) שם, כ"ה ע"ב.